

Kurt Larsson

SÄBY - MIN HEMBYGD

Del 5

Västerkvarn omk. 1920

Kvarnarna i Mölntorp

Kvarnar och deras mjölnare var ett viktigt inslag i den forna landsbygdskulturen. Därför kändes det angeläget att dokumentera deras förekomst i min hembygd. Resultatet av mina efterforskningar är dels en kortfattad historik, dels bildmaterial från gamla foton och en gammal mjölnares nedskrivna berättelse. I detta sammanhang vill jag passa på att tacka Britta Svanström, Otto von Unge och Kolbäcks Hembygdsförening som ställt material till mitt förfogande.

Strax söder om Mölntorps Herrgård bildar Kolbäckån ett vattenfall, Mölntorpsfallet. Vattenkraften där utvanns förr i tiden för att driva såg, kvarn och smedja. På Mölntorps Gård har funnits kvarn sedan 1399, enligt Börje Teijler. Bilden här nedan är från 1869, fototeknikens tidiga barndom. På bilden syns Mölntorpsfallet i förgrunden, på den plats där Intra i dag har sitt kontor.

Mölntorps Herrgård. Foto från 1869

Den äldste av Mölntorps Gårds kvarnar som finns avfotograferad, byggdes

1796 och var belägen strax söder om herrgården. Den byggdes av timmer och fick fem stegar. Den drevs av ett vattenhjul, som fick sin kraft från vattnet som syns på bilden från föregående sida.

Kvarn från 1796. Foto från slutet av 1800- talet.

Den ovan nämnda kvarnen ersattes av en modernare. Den var byggd av sten och hade turbindrift, ett effektivare sätt att utnyttja vattenkraften.

Mölnatorps smidesfabrik, som jag berättar om i *Säby min hembygd* del två, expanderade starkt och 1908 blev kvarnen ombyggd till verkstadsutrymme. Den fungerar än som fabrikslokal åt Intra. På bilden nedan syns kvarnen med smidesfabrikens lokaler i bakgrunden. Lagg märke till den gamla porten på gaveln till kvarnens mellanplan.

Kvarn från 1900.

Westerqvarn

När Västerkvarn, den tredje kvarnen i Mölntorp, bytte ägare 1558 var den ca. 100 år gammal och bestyckad med två stenar. 1752 fanns där tre stenar och 1867 byggdes den om och fick fem stenar. Västerkvarn drevs med vattenkraft fram till 1915 då den byggdes om till el- drift som togs från närliggande kraftstation. Västerkvarns vattenfall utnyttjades också till att driva ett sågverk Det fick emellertid 1913 ge vika för byggandet av en kraftstation. 1974 lades kvarnen ned.

Västerkvarn. Foto från sekelskiftet 1800/1900

På bilden ser vi mjölnarbostaden till vänster, Kolbäcksån och disponentbostaden i bakgrunden, vattenrännan till kvarnen och kvarnen till höger.

En mjölnare berättar.

Fritiof Johansson, född 1904, hade under större delen av sitt liv arbetat som mjölnare både i Mölntorp och på andra orter. Hans morfar och morfars far var också mjölnare. Fram till 1963 skötte han Västerkvarn som han tog över efter sin far. Fritiof vill gärna studera till något ”fint” men det fanns det inte pengar till, trots mjölnarfamiljens relativt höga status. Dock lärde han sig något så fint som att spela orgel. Han vikarierade både i Säby och Kolbäcks kyrka som organist. Här återges i stort den gamle mjölnarens handskrivna dokument.

Först dock en beskrivning över arbetsflödet vid kvarnen.

På översta våningen lastades säden, i stora säckar, av vagnarna. Dessa vägde vanligen runt 100 kilo och bars på ryggen av såväl bonddrängar som kvarndrängar. På andra våningen skedde själva malningen. Säden maldes mellan två stora räfflade kvarnstenar som aldrig var mindre än en och en halv meter i diameter. Ibland måste stenarna räfflas om för att inte vara slöa. Det var förr mestadels råg som odlades och maldes. Det gick att ställa in stenarna så att de malde finare eller grövre. Kvalitén på det malda berodde mycket på mjölnaren

själv. Västerkvarn hade därvidlag ett mycket gott rykte.
Nu ger jag till slut ordet till Fritiof Johansson

Livet vid en gammal kvarn förr i tiden
av Fritiof Johansson

Fritiof filosoferar.

En ramsa som man ofta hörde i barnåren lydde så här:

"Nog är det ett trevligt besvär med barna, skickar man dom till Körka så går dom till kvarna"

Egentligen tyckte man att detta talesätt saknade något som helst innehåll, men vid litet mera eftertanke visar det sig att det ändå ligger något i dessa ord. Utan att vara egenkär måste man medgiva att kyrkan å kvarna sen gammalt intagit en betydelsefull plats i bygdens liv. Vad skulle förresten vara mer naturligt? Kyrkan som förmedlar det levande brödet från livets Herre, vår andliga spis. Kvarnen som förmedlar åkerns ädla säd att bli det dagliga brödet, vårt lekamliga spis. Kyrka och kvarn, bägge nygamla faktorer. Trofasta tjänare som glädje och trohet vill bistå mänskligheten i andliga och lekamliga strävanden å bekymmer.

Västerkvarn

När jag nämner orden "en gammal kvarn" tänker jag och de flesta Kolbäcksbor med mig på Västerkvarn. Där den ligger litet på sidan om allfarvägen, ser man genast att såväl kvarnen som den därtill hörande bebyggelsen är av åldrigt ursprung. Den omnämnes redan i Olof Graus beskrivning över Västmanland år 1754 men har säkerligen ännu äldre anor. Före landsbygdens elektrifiering fanns inga kvarnar med elström som kraftkälla. Det var vattendragens större eller mindre fall som svarade för kraften. Att Kolbäcksåns vattenfall vid Västerkvarn ej var någon dålig kraftleverantör till kvarnen därom vittna de väldiga grundmurarna som säkerligen i århundraden framåt ej gett vika för vattenmassornas tryck.

Livet i en gammal kvarn förr var mycket rörligt, arbetsamt och slitsamt i synnerhet i en kvarn av Västerkvarns storlek som innan elektriska kvarnars uppkomst skulle betjäna en stor och bördig jordbruksbygd. Inga s.k. hemkvarnar eller gröpkvarnar fanns. Allt skulle malas i kvarnen, åt både människor och djur. Det var gott om båda delarna allt efter gårdarnas storlek

Tillbaks till 1910

Vi kan i tankarna flytta oss drygt 60 år tillbaka i tiden. Det är höst och lider mot jul. Från skördens bärgning och till jul går kvarnen natt och dag från måndag morgon till lördag kväll. Klockan fem på morgonen är det väckning. Då skall

alla i mjölnargården upp. Dagens arbete började klockan sex. Arbetsstyrkan bestod vid den tiden av min far, som med stränga och strama tyglar svarade för hela driften, två mjölnardrängar och jag som 4:de man.

Var och en ansvarar för malningen ett dygn. Den som skulle mala började kl 6 den ena morgonen och arbetade till kl. 6 den andra morgonen.

Utanför kvarnbryggan står långa rader av skjutsar som väntar på att få lasta av sina säckar. De flesta ha säkerligen begivit sig av hemifrån någon gång efter midnatt för att komma någotsånär i tur att få mala. Där är parlass å enbetslass dragna av hästar och ibland även av oxar.

Lång väntan i kvarnkammaren.

När säckarna är avlastade och hästarna inställda i kvarnstallet och man har antecknat sig på en svart tavla som hängde på väggen, är det dags att med den försvarliga matsäcken ta plats i kvarnkammaren och invänta turen att få mala. Det kunde ibland dröja både ett, två och tre dygn. Med tanke på denna långa väntetid måste matsäcken vara beräknad. Den förvarades antingen i en läder väska eller i ett träskrin med järnbeslag och lås. För oss barn var det högsta måttet av glädje och nyfikenhet att få slinka med in i kvarnkammaren och se på när ett sådant där matskrin öppnades och få beskåda vad innehållet bestod av. Snart nog kunde vi med säkerhet konstatera att skrinen från Munktorp var de mest välförsedda. Där fanns så mycket gott som man gärna velat vara med och smaka på, fastän man ej led brist på livets nödtorft. En och annan kunde också ha en flaska av de starka dryckerna med sig. Att vi ej gladde oss åt detta på samma sätt som innehavaren berodde nog på att det därigenom blev extra arbete för oss. Vi fick ibland ta hand om både kvarnlass, hästar och karl. Jag har många gånger i senare tid tänkt på att vi tog så lätt på ansvaret. Var det någon som fått för mycket under västen så malde vi hans säckar, lastade på både dem och körsvennen, fick för hästarna och sedan fick han klara sig bäst han kunde och alltid gick det bra. Hästarna hade kanske stått i kvarnstallet länge och ute var det kolsvart mörker. Som väl var levde vi inte i bilarnas tidevarv. I kvarnkammaren eldades väldeliga och var oftast hett som i en bastu. Där pratades och diskuterades olika problem. Ibland gick diskussionens vågor höga och ibland berättades historier så håret reste sig i förskräckelse på lyssnarna.

Hos mjölnerskan

Alla som fick övernatta i väntan på att mala, bjöds på morgonkaffe klockan sex. Köket kunde då ofta vara fullt av kvarnkunder. Eljest hade min mor en blygsam försäljning av kaffe och svagdricka. De som fick vänta länge blev torra i halsen å termosflaskor var inte så allmänt på den tiden. Hon tog 5 öre koppen för kaffe och 10 öre litern för svagdricka.

Någon bacillskräck existerade ej på den tiden. Jag minns att vid pannkaksgräddning kunde min yngsta syster å jag stå vid spisen å tigga pannkakor. Vi fick dem i händerna direkt från laggarna och de voro så varma att vi varken kunde hålla i

dem eller äta utan vi lade dem på soffan en stund tills de svalnat. På soffan hade många av kvarnkunderna suttit under dagens lopp och inte var den väl alla gånger fri från olika slags baciller, men det gjorde ingenting för alla mådde vi bra. Matsedeln i övrigt var efter nutidens standard mycket bastant å kraftig. Det var sill i alla former, salt å rökt fläsk, salt kött, potatis, korngryn, ärter å pannkaka. Smöret skulle man vara sparsam med men däremot fick man äta istersmörgås utan tanke på att man var överflödig.

Vi hade jättestora grisar som blev ganska feta och skulle nog varit trögsålda på nutidens marknad.

Fritiofs far och mor

Ett arbetspass.

Jag nämnde om att den som svarade för malningen började kl. 6 den ena morgonen och slutade kl. 6 den andra. Då fick man sova till kl. 12 på dagen, äta middag och arbeta till kl. 7 på kvällen. Arbetet för de övriga som ej skötte malningen bestod i omhuggning utav stenar, passning av säckar, invägning av spannmål och utvägning av mjöl. Alla anställda vid jordbruket hade då sin lön delvis i natura. Det innebar bl.a. att dom fick ut spannmål varje kvartal till förmalning. Det var mycket folk på gårdarna och därigenom också väldeliga kvantiteter mjöl som maldes i minut och parti och sedan vägdes upp i små poster så var och en fick sitt. Vad som var tråkigt var att mala något som kallades för pannkaksmjöl. Det var en blandning av vete, korn å ärter som tog både tid och omsorg i anspråk. Kanske berodde motviljan över att framställa detta mjöl delvis på att man kände samma motvilja för pannkaka som gräddades av detta mjöl. Att ett helt dygn i sträck passa det stora kvarnmaskineriet var i högsta grad påfrestande. Fram på nattkröken ville tröttheten taga överhand. Det var farligt att sätta sig. Då kunde man lätt somna vid den mullrande rytmen av kvarnstenarnas gång, men när fötter å ben värkte av trötthet då tog man in en stång eller plank som ställdes i lämplig lutande ställning så man kunde lägga sig på den. Inte var det bekvämt men man fick ändå ett slags vila. Råkade man somna tappade man genast balansen å vaknade vilket också var det fina i anordningen.

Övernaturliga väsen.

En gammal kvarn är också som jag vet platsen för övernaturliga väsens spel och fylld av mystik.

Lucianatten var skräcknatten i alla kvarnar. Den bävade man alltid för, vad det

nu berodde på.

Inte såg man något särskilt men tokigt gick det. Remmar slog av. Det hängde upp sig överallt och ingenting gick bra. Efter en natt fylld av allehanda motigheter stod man på morgonen med ungefär lika mycket omalen säd som på kvällen. Så tedde sig livet i en gammal kvarn förr.

På 1970- talet.

Hur är det nu då? Med folk och kreaturslösa lantbruk skulle väl den gamla kvarnen ha spelat ut sin roll, så är dock inte fallet. Inga rader av hästskjutsar och inga väntande skaror i kvarnkammaren. Traktorer å lastbilar med ansenliga lass eller personbilar med en eller två säckar i kofferten.

Lantarbetare med en å annan hästskjuts är nutidens rörelse på kvarnbacken. Passar det stannar man kvar och väntar på sitt mjöl eljest åker man hem och hämtar vid bästa tillfälle.

Den minskande arbetskraften på gårdarna och de tomma ladugårdarna skulle givetvis ha satt djupa och svåra klyftor i bygdekvarnarnas existens som man tycker skulle vara svåra att utfylla, nog ha många bygdekvarnar fått stryka på foten, lagt ner sin en gång betydelsefulla tillvaro och stå där stängda och övergivna.

En och annan kvarn fortlever ännu och för dem önskar man det bästa för framtiden så att ett gammalt hederligt men säreget hantverk ej måtte helt utplånas så småningom. Men genom lantbrukarnas allt mer ökade intresse för bättre kvaliteter på sina utsäden ha nya vägar öppnats som ersätter de gamla övergivna.

En del av de kreaturslösa gårdarna ha upphört att vara det. Sådana förändringar gör sig märkbara i bygdens kvarn. Den kan med sitt ålderdomliga ursprung även fogas in i vårt nuvarande moderna samhällsliv och fylla sin uppgift. Lantbrukets numera högt uppdrivna maskinella drift har minskat den mänskliga arbetsstyrkan på gårdarna till ett minimum. På samma sätt är det i nutidens kvarnrörelse. Där fyra man hade full sysselsättning förr arbetar nu endast en.

Oreglerad arbetstid

Arbetstiden är numera någorlunda reglerad. Lucianattens mara behöver man ej längre genomlida, men all mystik hade ännu ej avskrivits i den gamla kvarnen. Vi upplevde den åtminstone delvis varje julafton år efter år när vi efter avslutad julkväll alltid följdes åt ner till kvarnen med en portion gröt till kvarntomten och önskade god jul och tackade för all hjälp. Det kanske ej hade blivit någon riktig jul om icke gammal tradition blivit fullföljd. Kanske delades gröten mellan tomten, kvarnkatten och någon hungrig kvarnråtta. När arbetet efter helgen började var i alla fall fatet tomt.

När man gick i kvarnen och såg de nötta golven å trapporna med sina av valkiga arbetshänder blankslitna ledstänger tänkte man på bortgångna förfäder med aktning och vördnad.

Hur många trötta steg hade de ej trampat där i trogen å trägen gärning under hårda villkor utan att uppgivas. När man i lugna sommarkvällar satt på mjölnargårdens trappa och såg ner mot den gamla kvarnen där den låg fast å trygg på sin plats, hörde forsens stilla brus och slottsklockan från Strömsholm med sina spröda men klara silvertoner mäta ut timme efter timme, då kunde tankarna gå djupare in bland livsbokens blad och man förhäver sig ej om man instämmer i en av Siri Dahlqvists dikter om önskan att i livsboken få se en enda rad som kan vittna om att man ej levat förgäves._

Västerkvarn omkring 1920